

İBN XƏLDUNUN “MÜQƏDDİMƏ” ƏSƏRİNDƏN BİR HİSSƏ

*(Ümrənin təbiəti (ictimai həyat) və ictimai həyatda ortaya çıxan bədəvilik¹,
şəhərləşmə, hakimiyyət, qazanc, dolanışiq, sənətlər, elmlər və digər ünsürlər,
bunların səbəb və vasitələri)*

*Ərəb dilindən tərcümə edən: Mehman İSMAYILOV,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru*

Bil ki, tarix elmi dünya ümrəni (cəmiyyət və mədəniyyət) olan insan cəmiyyətindən və bu cəmiyyətdə ortaya çıxan barbarlıq, mədənilik, əsəbiyyət², bəzi insanların digərləri üzərində qurduğu hakimiyyət şəkilləri və bu hakimiyyətlərdən doğan mülk, dövlətlər və bunların dərəcələrindən, insanların dolanışqlarını təmin etdikləri qazanc, elm, sənət və cəmiyyətdəki digər fəaliyyətlərdən xəbər verir. Lakin bu xəbərlərə yalanın qarışmasına gəldikdə bunun bir neçə səbəbi var. Bu səbəblərdən biri müəyyən fikirlərə və məzhəblərə bağlı olmaqdır. İnsan xəbəri qəbul edərkən mötədil davranarsa, onu doğru şəkildə araşdırma, yanlışla doğrunu bir-birindən ayırd edə bilər. Ancaq ona öz görüş və əqidəsini qarışdırarsa, bu görüş və əqidəsinə uyğun gələn xəbərləri elə ilk anda qəbul edər. Bu cür subyektiv yanaşma bəsinət gözünü örtən, tənqid və araşdırmaya mane olan pərdədir. Nəticədə yalan xəbərlər qəbul olunur və başqalarına ötürülür.

Xəbərlərdə yalanı qəbul etməyə sövq edən səbəblərdən biri də onu ötürənlərə olan inamdır. Xəbərin doğru olub-olmadığını araşdırmaq isə cərh və tədil³ elmləri sayəsində mümkündür.

Nəql edilən rəvayətlərdə nəyin nəzərdə tutulduğunun anlaşılmasında da bu səbəblərdən biri hesab olunur. Bir çox ravi gözlə gördükləri və ya qulaqları ilə eşitdikləri şeylərin həqiqətini qavraya bilmirlər, buna görə də təxmin və zənlərinə əsasən bunları nəql edir, nəticədə yalan məlumatlar ötürürlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən biri də xəbərin doğru olduğunu zənn etməkdir. Bu da yenə ravilərə olan inamdan qaynaqlanır.

Başqa bir səbəb isə xəbərədəki hadisələrin o günkü hadisələrlə qarşılaşdırılaraq

1 Çöllərdə yaşayan, çadırlarda qalan, köçəri həyat tərzi sürən insanların həyat tərzi.

2 İbn Xəldun “əsəbiyyət” sözü ilə nəyi nəzərdə tutduğunu tam açıqlamadığı və ya ona tam tərif vermədiyi üçün tədqiqatçılar bu kəlmənin “Müqəddimə”də qrup duyğusu, ictimai yardımlaşma, qəbiləçilik, qan birliyi və s. mənalara gəldiyini söyləmişlər.

3 “Cərh” və “tədil” hadis elminin terminləri olub, Həzrət Peyğəmbərin (s) hədislərini nəql edənlərin etimad, dürüstlük, unuqanlıq, hər hansı bir məzhəbə bağlılıq və s. cəhətlərdən araşdırılmasını ifadə edir. Cərh və tədil elminə nəqdur-ricəl elmi də deyilir. Ravilərin güvənilən şəxslər olduğunu və nəql etdikləri xəbərlərin də qəbul oluna biləcəyini söyləməyə “tədil”, onların etibarlı şəxslər olmadığını və nəql etdikləri xəbərlərin də qəbul edilməyəcəyini söyləməyə isə “cərh” deyilir.

uyğunlaşdırılmaması və xəbəri rəvayət edənin keçmişdəki hadisələri (indiki dövrdə) gördüklərinə uyğun nəql etməsidir. Halbuki bu şəkildə nəql olunan xəbər doğru deyil.

Hörmət və vəzifə sahiblərinə yaxınlaşmaq istəyənlərin onları öymələri, gözəl şəkildə təsvir etmələri və nəticədə onları məşhurlaşdırmaları da həmin səbəblərdən hesab olunur. Beləliklə, doğru olmayan xəbərlər hər tərəfə yayılır. Çünki nəfslər (başqaları tərəfindən) öyülməyi çox sevirlər. İnsanlar da dünya malına, şan-şöhrətə və sərvətə çox düşkündürlər. Fəzilətə rəğbət bəsləmir və fəzilətli olmaqda yarışmırlar.

Bütün bunlardan daha önəmli səbəb isə ümrandakı (ictimai həyatdakı) hadisələrin xüsusiyyətlərini bilməməkdir. Hər bir hadisənin özünə məxsus xüsusiyyətləri və halları var. İnsan hadisələrin təbiətini və bunları ortaya çıxaran səbəbləri bilərsə, bu, ona səhvlə doğrunu ayırd edərək xəbəri araşdırmaqda yardım göstərir. Bu, xəbərlərin tədqiqində ən yaxşı metoddur.

Əksər hallarda rəvayətləri dinləyənlər doğruluğu mümkün olmayan xəbərləri qəbul edib başqalarına da ötürürlər. Məsudinin İsgəndər barədə nəql etdiyi xəbər kimi. Bu xəbərə görə, dəniz heyvanları (məxluqları) İsgəndərin İsgəndəriyyə şəhərini qurmasına mane olduqda, o içərisində şüşə sandıq olan taxta tabut düzəltmiş və özü də onun içinə girərək dənizin dibinə dalmışdır. Orada öz gözləri ilə gördüyü bu cinə bənzər varlıqların şəklini çəkmiş, daha sonra onların heykəllərini düzəltmiş və bunları şəhərin tikiləcəyi yer boyu düzmüşdür. Bu varlıqlar sudan çıxıb həmin heykəlləri gördükdə qorxub qaçmışlar və İsgəndər də şəhərin inşasını tamamlamışdır. Xürafə xəbərlərə əsaslanan bu uzun hekayədə həqiqətə uyğun gəlməyən şeylər var ki, bunlar İsgəndərin şüşə sandığa girərək dənizə dalması və belə kiçik sandıqla dalğalarla mübarizə aparmasıdır. Həm də hökmdarlar özlərini heç vaxt belə təhlükələrə atmazlar. Hökmdarlardan hansı belə bir şey edərsə, özünü məhv etmiş olar. Ona görə ki, insanlar onu belə təhlükəli bir səfərdən geri dönməyə qədər gözləməyəcək, vaxt itirmədən başqasının ətrafında toplanacaqlar.

Bundan başqa, cinlərin özlərinə məxsus surətlərinin olduğu barədə heç bir məlumat yoxdur. Onlar müxtəlif şəkillərdə görünə bilirlər. Onların çoxbaşı olması barədə söyləyənlərə gəldikdə, bu, onların çox çirkin və qorxunc olduqlarını göstərmək üçündür. Yoxsa, həqiqətdə belə deyil.

Bütün bunlar həmin hekayəni etibardan salır. Hekayəni etibardan salan və doğruluğunu qeyri-mümkün hala gətirən daha bir mühüm xüsusiyyət də budur: şüşə sandığın içərisinə girib, dənizin dibinə dalan insanın orada nəfəs alması üçün havası çatmaz, hava azlığı səbəbindən boğular, təmiz və sərin hava olmadığı üçün ciyər, qəlb və ruh öz vəzifələrini icra edə bilməz, adam elə oradaca ölür. Hamamda çimənlərin həlak olmasının səbəbi də təmiz və sərin havanın çatışmamasıdır. Dərin quyulara düşənlər də ora hava girmədikdə və üfunət qoxusu hakim olduqda, elə o andaca həlak olurlar. Dənizdən quruya çıxan balıq da məhz bu səbəbdən ölür. Çünki qurudakı hava onun ciyərinin tarazılığının qorunması üçün kifayət deyil. Belə ki, o özü (balıq) isti, onun tarazlığını qoruyan su isə soyuq olur. Onun çıxdığı hava da istidir. Bu isti hava onun ruhuna hakim olur və öldürür. İldırım vuranlar və bənzərləri də məhz bu səbəbdən ölürlər.

Məsudinin nəql etdiyi, doğruluğu mümkün olmayan xəbərlərdən biri də Romadakı sığırcın

heykəli barədə olan xəbərdir. Bu xəbərdə bəhs olunduğuna görə, zeytun daşıyan sığırcınlar ilin müəyyən günündə o heykəlin ətrafına toplaşmış. Romalılar da zeytun yağı ehtiyaclarını onların gətirdikləri bu zeytunlar sayəsində qarşılayırmışlar. Düşün, bu xəbər zeytun yağının əldə edilməsini anlatmaqdan nə qədər uzaqdır!

Bəkrinin “Zətul-Əbvab” (Çoxqapılı) adlanan bir şəhər barədə nəql etdiyi rəvayət də belələrinəndir. Guya ki, bu şəhər 30 malikanədən (yerləşdiyi ərazidən) çox ərazini əhatə edirmiş və onun on min qapısı varmış. Halbuki daha sonra da qeyd olunacağı kimi, şəhərlər qorunmaq və sığınmaq üçün qurulur. Belə böyük bir ərazini əhatə etməsi isə o şəhərin qorunmasına və mühafizəsinə mane olardı.

Məsudinin “Mədinətu-Nühas” (Mis Şəhər) barədə nəql etdiyi xəbər də yuxarıdakılara bənzəyir. Guya ki, bu şəhər Sicilmasə çölündə yerləşmiş və oradakı bütün binalar misdənmiş. Musa ibn Nusayr Məğribə səfər edərkən bu şəhərə gəlib çıxmışdır. Qapıları bağlı olduğu üçün şəhərin qala divarlarına dırmaşanlar divarın üstünə çıxıb, şəhərə baxdıqdan sonra əllərini birbirinə çırparaq özlərini oradan aşağı atır və bir daha geri qayıtmırlarmış. Həqiqətdə baş verməsi qeyri-mümkün olan belə hadisələr adətən qissə rəvayət edənlərin uydurmaları olur. Sicilmasə çölü karvanların və bələdçilərin uğradıqları yer olmuşdur, ancaq onlar bu çöl barədə heç nədən bəhs etməmişlər. Həm də bu şəhər haqqında anladılan şeylərin hamısı şəhərlərin salınması məsələsinə tamamilə ziddir. Mədənlərdən (misdən) əsasən qab-qacaq və ev əşyalarının istehsalında istifadə edilir. Bir şəhərin sadəcə misdən istifadə olunaraq tikilməsi isə qeyri-mümkündür.

Buna bənzər misallar çoxdur. Onların yalan və ya doğru olduğunu ayırd etməyin yolu ictimai həyatın (ümranın) mahiyyətini bilməkdir. Bu, xəbərləri ayırd etməkdə, doğru ilə yalanı bir-birindən ayırmaqda ən gözəl və ən güvənli metoddur. Hətta bu metod ravilərin kimliyinin araşdırılması metodundan daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Çünki ravilərin kimliyi rəvayət olunan xəbərlər araşdırıldıqdan sonra incələnir. Üstəlik, nəql edilən xəbər həqiqətdə baş verməsi mümkün olmayan bir hadisə barəsindədirsə, o zaman ravinin kimliyini araşdırmağın bir mənası qalmaz. Elm adamları da aqlın qəbul etmədiyi xəbərləri əsl olmayan xəbərlər hesab etmişlər. Ravilərin kimliyinin araşdırılmasına daha çox şəri (dini) məsələlərdə müraciət olunur. Ona görə ki, bu məsələlərin çoxu Allahın əməl edilməsini fərz qıldığı inşai⁴ xəbərlərdir. Hətta bu cür xəbərlərdən yola çıxaraq hərəkət etmək üçün bunların doğru olduğunun zənn edilməsi belə kifayətdir. Belə xəbərlərin doğru olduğu qənaətinə varmanın yolu isə hafizə və ədalət yönündən ravilərə olan güvəndir.

Ancaq həqiqətdə baş vermiş hadisələr barədəki xəbərlərə gəldikdə, onların doğru olub-olmadığının ortaya çıxarılması vacibdir. Bunun üçün onun baş verə bilmə ehtimalının araşdırılması lazımdır və bu, daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, ravinin etibarlılığından daha mühümdür. Çünki inşai cümlənin faydası cərh və tədillə, xəbərin faydası isə həm cərh və tədillə, həm də kənardakı hadisəyə uyğunluğuyla əlaqəlidir. Bu (metod), xəbərlərin həqiqətdə

4 Olmuş şeyləri xəbər verən deyil, birbaşa hökm qoyan, əmrləri bildirən xəbərlərə inşai xəbərlər deyilir.

baş verib-vermədiyi məsələsində doğrunu yanlışdan ayırmaq üçün bir qayda sayıldığına görə biz ümrani təşkil edən ictimai həyatı araşdırmalı və ona uyğun olan hadisələrlə onda meydana gəlməyəcək hadisələri bir-birindən ayırmalıyıq. Məsələyə bu cür yanaşsaq, bu, bizim üçün xəbərlərin haqq və ya batıl, yaxud da doğru və ya yanlış olduğunun müəyyənləşdirilməsində qəti dəlillərə əsaslanan və heç bir şübhəyə yer qoymayan qayda olar. Beləliklə, cəmiyyətin həyatında hər hansı bir hadisənin baş verdiyini eşitdikdə, onu qəbul edib-etməyəcəyimizə necə hökm verəcəyimizi biləcəyik. Bu, tarixçilərin bizə nəql etdiyi xəbərlərin doğruluğunu müəyyənləşdirməkdə etibarlı meyardır. Biz bu kitabın birinci bölməsini məhz bu məqsədlə qələmə almışıq.

Bu mövzu özü müstəqil bir elmi təşkil edir və bu elmin mövzusu bəşər mədəniyyəti (human civilization) və ictimai həyatdır (social organization). Bu elm, eyni zamanda ictimai həyatda baş verən hadisələri bir-bir izah edir. Bütün nəqli və əqli elmlərin də əsas vəzifəsi budur.

Bil ki, bu məsələ (ümran) barədə söylədiklərimiz tamamilə yenidir, heç vaxt dilə gətirilməmişdir və çox faydalı fikirlərdir. Lakin bu məsələyə vaqif olmaq üçün dərin araşdırma aparmaq lazımdır. Bu elmə məntiq elmlərindən olan “xitabət” (elmi) deyildir. Çünki xitabətin mövzusu insanları bir fikrə yönəldən cazibəli və faydalı nitqdır. Onu (ümranı) ictimai siyasət elmi (siyasətül-mədəniyyə) ilə də qarışdırmaq olmaz. Çünki ictimai siyasət elmi insanların firəvan həyat tərzini yaşamaları üçün bir evin, yaxud şəhərin əxlaq və hikmət qaydalarına görə idarə olunmasıyla maraqlanır. Ümran elminin mövzusu bu iki elmin mövzularına oxşasa da, əslində, onlardan fərqlidir.

Bu, yeni kəşf olunan elmdir. And içərim ki, heç kəsin bu barədə danışdığına şahid olmamışam. Bilmirəm, onlar nə üçün bu mövzudan qafil qalıblar? Onların bu mövzunu dərk etmədiklərini zənn etmirəm. Bəlkə də onlar bu mövzuyla əlaqəli sanballı əsərlər qələmə almışlar və bu əsərlər bizə gəlib çatmamışdır. Elmlər çoxdur və müxtəlif cəmiyyətlərdə bir çox filosoflar olmuşdur. O cəmiyyətlərdən bizə gəlib çatmayan elmlər çatan elmlərdən daha çoxdur. Həzrət Ömər in fəth zamanı məhv etməyi əmr etdiyi farsların elmləri haradadır? Kəldanilərin, süryanilərin və babililərin elmləri, bu elmlərə aid əsərlər və onların nəticələri harada qaldı? Qibtilərlə onlardan əvvəlkilərin elmləri nə oldu? Bizə sadəcə bir xalqın, yəni yunanların elmləri gəlib çatmışdır. Bu elmlər də xəlifə Məmunun bir çox tərcüməçi tutaraq və böyük məbləğdə pullar xərcləyərək onların kitablarını dilimizə tərcümə etdirməsi sayəsində gəlib çıxmışdır. Onlardan (yunanlardan) başqalarının elmləri barədə heç bir məlumatımız yoxdur.

Əqli və təbii olan hər bir həqiqətin bütün xüsusiyyətlərinin araşdırılması faydalı olduğu üçün hər məfhumun və həqiqətin özünəməxsus bir elmi olması vacib olardı. Lakin filosoflar yəqin ki, bu məsələdə sadəcə işin bəhrəsini görmək istəmişlər. (Bəhs etdiyimiz bəşər mədəniyyəti və ictimai həyatın) bəhrəsi isə gördüyün kimi, sadəcə xəbərlərdədir. Hər nə qədər bu mövzu əhatə dairəsi və mövzuya dair məsələlər yönündən çox qiymətli olsa da, onun meyvəsi olan xəbərlərin doğruluğunu ortaya çıxarmaqla kifayətlənən yönü etibarilə zəifdir. Məhz ona görə də filosoflar bu mövzuya maraq göstərməmişlər. Allah hamıdan çox biləndir. **“Sizə (bu barədə)**

yalnız cüzi (az) bir bilik verilmişdir!”⁵

Üzərində durduğumuz bu elmə dair bəzi məsələlərlə elm adamlarının digər elmlərdə dəlil saydıqları bəzi məsələlər arasında uyğunluq olduğunu görürük. Mövzu və qayə cəhətdən bu məsələlər ümran elminin məsələləri ilə oxşardır. Məsələn, filosoflar və alimlər nübüvvəti isbat etmək üçün demişlər: “İnsanlar varlıqlarını mühafizə etmək üçün bir-biriləri ilə yardımlaşsınlar və bu məsələdə də bir liderə və vəzə ehtiyac duyurlar”. Fiqh alimləri də fiqh üsulunda dillərə olan ehtiyacı isbat etmək üçün belə deyirlər: “İnsanlar yardımlaşma və ictimai həyatın bir nəticəsi olaraq məqsədlərini sözlə ifadə etməyə ehtiyac duyurlar. (Məqsədlərini) sözlərlə ifadə etmək isə (digər şəkillərdə ifadə etməkdən) daha asandır. Fiqh alimləri, eyni zamanda şəriət hökmlərinin səbəb və hikmətləri barədə bunları söyləyirlər: “Zina soyun pozulmasına, adam öldürmək insanların zərər görməsinə, zülm isə ictimai nizamın pozulmasına və insanların fəsadlara düşməsinə gətirib çıxardır”. Bu cür şəri hökmlər cəmiyyəti qorumaq məqsədi daşıyır, buna görə də toplumda meydana gələn hadisələr zamanı bunlara müraciət edilir. Verdiyimiz misallarda biz bunu açıq şəkildə ifadə etdik.

Həmçinin müxtəlif xalqların filosoflarının da (ümran elminin) məsələləri barədə az da olsa, bəzi şeylər söylədiklərini görürük. Lakin onların bu barədə söylədikləri ümran elminin izahı üçün yetərli deyildir. Məsudinin nəql etdiyi “Bayquş hekayəsi”ndə Mübəzan Bəhram ibn Bəhramın dediyi sözlər də buna misaldır: “Ey hökmdar! Dövlət sadəcə şəriətlə, Allaha itaətlə, Onun əmr və qadağalarına riayətlə güclənər. Şəriət dövlətlə, dövlət onun **işlərini idarə edən adamlarla, bu adamlar isə mal-mülk (pul) ilə ayaqda dururlar. Mal-mülk sahibi olmaq inkişaf, inkişaf da ədalət sayəsində mümkündür. Ədalət isə insanlar arasına qoyulmuş bir tərəzidir. Bu tərəzini Rəbb qoymuş və onu idarə edəcək başçı təyin etmişdir ki, bu başçı da hökmdardır**”.

Ənuşirəvanın söylədiyi sözlər də yuxarıdakılarla eynidir: “Dövlət orduyla, ordu mal-mülklə (pul), mal-mülk **xəraclə, xərac inkişafı, inkişaf ədalətlə, ədalət valilərin islahı, valilərin islahı isə vəzirlərin işlərindəki möhkəmliyi ilə əlaqəlidir. Bunların hamısının başında isə hökmdarın rəiyyətinin halına yanması və rəiyyətin ona deyil, onun rəiyyətlə hökm etməsi üçün onları idarə etməyə gücü yetməsi gəlir**”.

İnsanların əlində dolaşan Aristotelin “Siyasət” adlı kitabında da bu mövzu ilə üst-üstə düşən bir hissə vardır. Lakin burada mövzu naqis şəkildə işlənmiş, dəlillər yerli-yerində verilməmiş və mövzuya başqa şeylər də qarışmışdır. Aristotel bu kitabında bizim Mübəzan və Ənuşirəvandan nəql etdiyimiz sözlərdən ortaya çıxan mənaya işarə etmiş və söylədiyi sözləri başı və sonu bilinməyən qərribə bir dairəyə bənzətmişdir ki, o sözlər də bunlardır: “Dünya bağıdır, onun divarı (yəni onu qoruyan) dövlətdir. Dövlət qanunu yaşadan qüvvədir. Qanunu isə hökmdar tətbiq edər. Hökmdar ordunun dəstəyi ilə ayaqda durar. Ordu isə mal-mülklə saxlanır. Mal-mülk xalqın topladığı ruzidir. Xalq ədalətlə himayə olunan bəndələrdir. Ədalət isə dünyanın nizamını qoruyan səmimi dostdur. Dünya bağıdır...” Sonra o, yenidən əvvəl söylədiyinə qayıdır.

Bu səkkiz cümlədən ibarət olan hikmətli və siyasi sözlər bir-birləri ilə əlaqəlidir. Sondakı

5 İsra surəsi, 17/85.

cümlələr başa dönür və başı ilə sonu bilinməyən bir dairə meydana gətirir. Aristotel bu sözlərə vaqif olduğu üçün öyünür və bu sözlərin dərin mənalar əhatə etdiyini bildirir. Əgər “Dövlətlər və mülk (hökmdarlıq)” fəslindəki sözlərimizi oxuyub düşünsən və tam şəkildə idrak etməyə çalışsan, bu sözlərin dəlilləriylə geniş izahını taparsan. Allah mənim Aristotelin təliminə və Mübəzanın sözlərinə müraciət etmədən bunları idrak etməmə vəsilə olmuşdur.

Həmçinin İbn Müqəffanın sözlərində və siyasətə dair qələmə aldığı risalələrində də bizim bu kitabımızdakı mövzularla üst-üstə düşən, lakin bizimkindən fərqli olaraq dəlilləri verilməyən bir çox mövzularla qarşılaşmaq mümkündür. Onun söylədikləri sözün bəlağəti və danışıq üslubunda mövcud olan gözəl xitabət tərzində söylənmiş ifadələrdir.

Bunlardan başqa, Əbu Bəkir Tartuşi də “Sıracul-Mülük” kitabında bu mövzulara yer vermiş və kitabdakı mövzuları bizim kitabımızdakılara bənzər şəkildə təsnif etmişdir. Ancaq o, oxu hədəfə çatdırmamış, məsələni tam anlamamış, mövzuları tam şəkildə ələ almamış və dəlillərini göstərməmişdir. Sadəcə məsələləri bölmələrə ayırmış, bir çox rəvayətlərə yer vermiş, Büzurcümhər və Mübəzan kimi fars filosofları ilə Danyal və Hörmüz kimi hind filosoflarından və digər hikmət sahiblərindən hissə-hissə sözlər nəql etmiş, lakin mövzunun üzərindəki örtüyü açmamış və dəlilləri ortaya qoymamışdır. Onun yazdıqları sadəcə nəsihətə bənzər sözlərin nəqlindən ibarətdir. O, mövzunun ətrafında fırlanmış, lakin onun içərisinə girə bilməmiş, məqsədinə çatmamış, mövzuları lazımi səviyyədə tədqiq etməmişdir.

Mənə gəldikdə isə Allah-Təala bu məsələdə mənə ilham vermiş, yeni bir elmin sirrinə vaqif etmişdir. Mən bu elmin məsələlərini tam şəkildə ələ ala və digər elmlərin bunlara bənzəyən məsələlərindən ayıra bilməmişəm, bu, sadəcə Allahın yardımı və hidayəti nəticəsində olmuşdur. Əgər diqqətimdən qaçan bir şey varsa və ya bu elmin mövzularını başqa elmlərin mövzularıyla qarışdırmışamsa, elm adamına düşən bunları araşdırmaqdır. Ancaq bu məsələdə üstünlük mənə aiddir. Ona görə ki, bu elmdə ilk cığırı açan mənəm. Allah istədiyinə öz nuru ilə hidayət verir.